

IV

Наступили різдвяні свята. Глупівці перебували у Галкіна, поздоровляючи його; звичайно, і він віддавав поздоровлення. Пішли вечори, Наталка ні до кого не хотіла їздити.

— Чом се ти, доню, ні до кого? — питав її батько.

— Нездужається мені, — відповідала вона. Старий більш не розпитував, його досвідний погляд зрозумів, яка примха принадила дочку до дому і радів, що вона осілась дома. І коли хто приходив до їх в гості, Наталка вітала ввіжливо, але якось степенно, холодно; не так, як колись. З Ганусенком же перекинеться словом, двома і замовкне. Музика, пісні і книжки стали її щоденною потребою. Особливо подобалось їй, коли не було нікого чужого і вони сиділи собі втрьох і розмовляли. Вона вже не цуралась серйозної розмови з батьком; а навпаки, сама силковалась заводити з ним і Горовенком розмови більш і більш серйозні. Глупів і глупівці якось потроху никли перед нею; неначе вони тонули, зникали повагом і їй не то що не жалко їх було, а навіть цілком байдуже. Вона почула якесь нове, досі не відомо їй життя, і воно здалось їй кращим, ніж те, що минуло.

А Горовенко мучився. «Приказ» не приходив; «мабуть, через те, що не знайдуть вірного случаю; бо по пошті, звісно, не можна». Пробував він знов не один раз братися за роботу своєї історії, але робота падала з рук, не давалася йому; думки якось не слухали, не корилися йому; котрих йому не треба, ті натовпом лізли в голову, а котрі треба — ті не йдуть, наче замерзли. Посидить він, посидить над своїми матеріалами, погризе перо, кине його і встане з тим, з чим сів. Походить по хаті, зложить в шухлядку матеріали і піде розмовляти з Наталкою. «Се все від того, що я кинувся в воду, не спитавши броду, — думав він, — не треба було мені селитися у Галкіна; не можна писати, коли знаєш, що за стіною у тебе соглядатай сидить... Коли б швидше вилізти звідсіль... від Галкіна... от аби прийшли гроші з редакції, зараз переберусь». — Горовенко ще з Ломакова післав в один столичний вісник велику статтю про економічний сучасний стан України і її народу і сподівався одержати від редакції добрі гроші. Однак ні грошей, ні відповіді не приходило.

«Може, завтра чи не буде», — думав Горовенко: приходило і проходило завтра так само, як і вчора! Так само він вставав, сідав за роботу, нічого не писав або, написавши учора аркуш, сьогодні перечитував його і рвав або палив; а ввечері ішов слухати пісні і музику Наталки. Вертався в свою хату, присідав до столу, думки сновали в такому хаосі, що він не міг робити: «Ні, — говорив він сам собі, — годі! треба залишити сю роботу до кращого часу, а то тільки себе мучу; пора постигнути, що над науковою історичною роботою можна працювати тільки з спокійним духом, а коли чоловік зазирнув в безодню життя та напився з тої криниці гіркої трути, як я, такого страждання, тоді можна працювати хіба над публіцистикою, але не над історією. Коли клекотить в душі пімста до ворога, тоді не можна судити і писати про його без пристрасті, не можна тоді говорити спокійно, об'єктивно, держачись одної непохибної істини...»

Став Горовенко примічати, що в його серці ворухиться нове чувство — що він любить Наталку. Се ще більш піддало йому неспокою і тривоги. «Тікати, тікати треба з Глупова, так хоч від Галкіна, з сього дворища, щоб я її не бачив, щоб не чув її голосу! Не дам, не дам я розвинути сьому чувству; треба вирвати його зразу, з корнем! Нічого відкладувати, напишу до Копача, до Харченка, нехай позичать мені гроші, і як тільки пришлють, зараз відсіль виберуся... а поки що, годі по вечорам ходити до Наталки, годі слухати її пісні, годі розмовляти з нею... коли що — збрешу, що нездужаю». Того ж вечора він взявся писати лист до Копача: написав, вложив в пакет. «Завтра ж віднесу в поліцію, — подумав він. — А чим же ти віддаси? — наче хто спитав його. — Справді, чим я віддам?.. Книжки нехай попродають мої... редакція пришле гроші... Е! Коли б тільки вирваться з Глупова... а як будь — та зароблю... А не то!..» Думка його зупинилась: на

дверях стояла мати! Він глянув — і вперше з'явився їй; він з'явився рідної матері... Бачить він, що вона прийшла до столу, взяла лист його до Копача, вийняла з пакета, прочитала, знов положила, промовила: «Не треба сього», — і зникла. Кілька хвилин Горовенко стояв мов вкопаний, ні живий, ні мертвий, дивлячись на двері услід матері. Далій погляд його упав на стіл, на лист до Копача; він вхопив лист: «Вона не хоче сього», — промовив він голосно і запалив на свічці лист.

На другий день він рішив не виходити увечері з своєї хати, ліг і став читати книжку:

Мені однаково, чи буду

Я жить в Україні, чи ні...

Почувся з-за стіни Наталчин голос. Книжка випала у Горовенка з рук: він дух затаїв, слухаючи сю пісню... Пісня лилась... зирк, на вчорашньому місті знов стоїть мати... знов прийшла до ліжка, взяла його за руку; він чує її мертву холодну руку...

«Не треба сього», — промовила мати і стала повагом виходити. Горовенко дивився услід їй і чудне він бачив! Уся хата: стіни, стеля, долівки були оббиті блакитною матерією; замість свічки стояла квітка-тюльпан з червоною серцевиною всередині; з серцевини виходив туман і повагом застеляв усю хату; туман так згустився, що блакитні стіни стали чорними... Світло потухло...

Горовенко закрив очі і почув, що голова у його крутиться, наче що давить на тім'я... йому стало нудно. Він схопився... свічка горіла... Він взяв її і швидше вийшов в залу.

— Що з вами? — спитала Наталка, глянувши на його біле як крейда лице, на його істомлений погляд. — Ви недужі?

— Голова трохи болить...

— Понюхайте отсього ефіру, — сказав Галкін, подаючи йому пляшечку.

Галкін незабаром пішов спати. Наталя лишилась удвох з Горовенком; він сидів і мовчав.

— Та ви нездужаєте справді, — сказала вона, — пішли б спочити...

— Хіба я вам наскучив? — спитав він.

Наталя тільки глянула на його і нічого не відповіла, а потім, помовчавши, сказала:

— Чого ви сьогодні такий журливий?

— Сам не знаю.

— Чи не закохались у кого в Глупові?

Горовенко всміхнувся.

— А нуте, давайте сповідатись; може, повеселішає, — сказала Наталя.

— Ні в чому! У мене гріхів нема.

— Та я не про гріхи. Давайте розкажемо своє життя.

— Мені і розказувати нічого; ви все знаєте.

— Ні, не все, цікаво б знати, чи ви любили кого? — спитала вона, дивлячись йому в очі пильно, але лукаво.

— Що вам про се сказати? Я любив свою матір так, що в моєму серці не було більш ні для кого міста. Моя любов до неї була така глибока, така міцна, що виганяла з серця, коли часом і западало туди кохання до другого кого...

— А таки западало?

— Доводилось...

— Ну — от про се і розкажіть.

— Та се давня і смішна річ. Літ десять, коли не більше, назад, се в Ломакові було, зустрів я дівчину, дочку одного старого вчителя; здалось мені, що вона якраз підходить до мого ідеалу... Ну і завелись у нас любові... отсею, знаєте, молодою, дурною любов'ю, що тільки раз так і люблять; сліпо, хоч, може, і блаженно. Любились ми з півроку. Здавалось, помремо — коли не поберемось; аж ось прийшли в Ломаків гусари. Тиждень-другий, моя любя і одружилась з гусарином; та ще наче на глум упростила мене дружбовати...

— І ви пішли?

— Пішов. Мучився, трохи не плакав на вінчанні... І жаль, і досада брала... Що ж ви думаєте? Через день — наче я її зроду і не знав, де те і кохання ділось... аж самому смішно стало. З тих пір моє серце належало цілком одній матері... Наче в йому повна чаша була налита любов'ю, до самого верху, так що вже там ні одна крапля не помістилась би.

Наталя мовчала, тільки дивилась на Горовенка; але по її погляду видно було, що в голові у неї ходить якась глибока думка. Далій вона спитала:

— Кого ж ви обвинувачуєте за то, що ваша люба проміняла вас на гусарина?

— Нікого, ні її, ні себе; або усіх. Любов, по-моєму, то стежка, котра повинна вести людей до щастя. Яке ж у нас, у рабів, може бути щастя? Ми ще не навчилися поважати чоловіка, шанувати його волю, його бажання бути щасливим. От і розбирайте, хто тут винен?

Ну, тепер за вами черга, розкажіть про себе.

— Наскучить вам слухати...

— Се вже моє діло... Умовились — треба слово додержати.

— Матері своєї я не зазнаю, — почала Наталя. — Себе зазнаю з дев'яти літ. Татусь мій був судовиком: не знаю, чому йому не таланила служба; літ двадцять сидів він все на одному місті; давали йому хрести, чини, аж поти, поки не дали такого чину, з яким мусив він залишити службу. Зі мною ніколи йому за службою було видатися; доглядала мене до дванадцяти літ проста нянька, проста селяночка. Росла я без товариства і до десяти літ не вміла і слова інак промовити, як по-українськи. На десятому літі мене стали вчить; ходив вчитель, і сей інак не говорив ні зі мною, ні з татусем, як по-українськи. Через два роки батько взяв до мене бонну, німкеню, і віддав в гімназію. Походила, може, з рік чи що; татусь вийшов в одставку, пенсію йому дали таку, що з нею можна жити тільки в такому місті, як Глупів... От ми і переїхали сюди... Тут ще рік походила я до прогімназії... на тім і скінчилась моя освіта — що більш знаю, так або з книжок, або від татуся.

— А хто ж вас музиці вчив?

— Почала німкеня, а отут, у Глупові, брали вчителя: два роки ходив, а потім сказав, що я вже краще його знаю грати, кинув... я сама потім доучувалась. От і все... самі бачите, як живемо: аби день до вечора. Тягтись нам за багатирями глупівськими ні з чого. Про запас татусь нічогісінько не назбирав: чи не вмів, чи не хотів, чи ні з чого було — про се не знаю; знаю, що плату за службу він брав невелику і з неї багацько гатив на книжки... Не знаю, чим би спогадати мені свою першу молодість!.. Татусь мене любить, тільки якось по-своєму; ніколи я не чула від його лихого слова, не бачила докірливого погляду; хоч часто бачила його сердитого, суворого... Йому не подобалось, що я часто не сиділа дома, гостювала... але ж — судіть самі, — що мені було робити? Сидиш було дома, нудишся... Коли б не книжки, нудьга загрязла б мене; може б, завела кудись далеко... в таке місто, що цур його і казати... Книжки спасли мене, але ж книжки не живі люде! І від книжок не легко мені було: книжки будили в душі боротьбу, піднімали бажання іншого життя; вони забирали усі мої сили, усі мої гадки, мрії. Начитаєшся, нагадаєшся почнеш наче очунювати і чуєш, ніби ти в чаду; чуєш — жадобу, потребу щастя і любові, потребу, котрої нема сили вдовольнити, котра мучить тебе. Любити, любити і щоб тебе любили — от яку основу життя виносила я з книжок. Любов вславлялась всюди, що я читала; любов ставилась (так я розуміла тоді) яко самий найвищий закон, котрим жили люде — того життя, яким я впивалась з книжок. Але хіба те життя було моїм життям? Ні, у тім житті не було моєї частки, я не жила тим життям, я тільки мрія їм. Ся думка сердила мене, дратувала, доводила часом до злості. Часом мені заздрило навіть на татуся: люблю я його щиро, а все-таки заздрила. Заздрість шептала мені: «Він жив, він любив, він знав радість, а в мене нічогісінько!» Округ мене пустиня, в котрій мені тісно, душно; от-от задушусь, мов у теплі, і я бігла з дому у Глупів, гостювала у глупівців. З кожним роком більш і більш давила мене, гнітила отся пустиня, часом здавалось, що я замерзла, одеревіла, вмерла, і сама дивилась на

свої похорони. Тяжке життя було... а далій ще погіршало. Минуло мені двадцять два роки... ніхто мене не сватав. Мені, дурній, здалося тоді, що за се на мене татусь косо дивиться, дивлячись, як я марнію, як улітає його надія добути зятя. Мені здалось, що я повинна вийти заміж. Але заміж коли іти, так іти кохаючи, я хотіла кохати, я бажала, щоб і мене кохали. Я не хочу, не хотіла вмерти, не спізнавши любові; а замужество без щирої, глибокої любові, по-моєму, смерть. «Хто ж винен, що я досі нікого не полюбила?» — питала я саму себе. Сама я, бо я ні до кого ще і досі, ні разу не обернулась з ласкою, з ніжним дівочьким привітом.

З ким доводилось стрічатись, показалось мені, що я держала себе гордо, холодно; ніби біля мене були не такі ж живі люде, як я сама, а якісь, не то дерев'яні, кукли; не то хоч і люде, та без душі, без серця, не такі, яких я бачила в книжках... От не гордуї я, гадалось мені, може б, і мене покохали досі... Може б... Але тут уставало друге питання: чи є в мене хоч що-небудь таке, за що б можна мене полюбити? Не молода вже я справді, з «дівочих» літ виросла, але ж хіба мої літа вже такі старі, що не можна і любити мене? Сама я добре знаю, що я не красавиця (Горовенко поглядив на її і довго не зводив очей з неї), але ж знаю і те, що я не машкара яка... А що до душі, до серця — сама знов знаю, що вони не злі. Освіта моя не велика, правда, та задля Глупова і її вволі буде... От і вдарила я шукати жениха... І дивне диво! Як я не неволила себе, до нікого з глупівців не лежало моє серце! А літа минали... Що ж ви думаєте, торік вподобався мені такий чоловік, що тепер аж бридко згадати... Я закохалась!.. Вгадайте в кого?

— Трудно... та я тут нікого і не знаю.

— Ні, ви його знаєте...

— Чи вже ж таки в Ганусенка?

— Вгадали...

— А він? — спитав Горовенко якимсь зляканим поглядом,

— Він... він посватався... я одмовила.

— Чудно, — промовив Горовенко, і в очах його блиснув промінь веселості.

— Ні, не чудно, бо я тільки один день кохала його так, що в той день він був для мене і богом, і батьком, усім на світі... Я тоді не знала, чи він кохає мене, чи ні... На другий день я почала розбирати Ганусенка... на третій... Та що і казати... Став він мені смішним... Тим і скінчилось наше кохання...

— Давно він сватав вас?

— Ні, нещодавно. Ви вже були у Глухові.

Горовенко глянув у вікно:

— Еге! вже світ надворі... забалакались ми...

— І не зчулись, коли і ніч минула.

Вони розійшлись, і кожний думав свою думку.

«От кого я люблю, так люблю! — думала Наталя. — Яка б я була щаслива, коли б він мене полюбив... От се той чоловік, про яких я читала...» — і вона заснула повна мрії, повна надії...

«Пропащий я чоловік, — думав Горовенко, — що я діятиму? Вибрати чувство, заказати серцю не любити, нема сили... тягне до неї... чувство бере розум... а втекти від неї — куди? У Глупів — даремна річ... вернись... коли б куди далеко, далеко... так з чим же? Але і так не можна жити? До чого воно дійде? Сам себе мучитиму, тільки... що, коли б вона мене кохала, так де! Нічого і сподіватись на се... Та хіба мені тепер можна про любові дбати? Хіба се моя задача?.. Ні! ні! я повинен кріпитися. Мушу боротися... нехай серце горить, перегорить, попеліє; чувство не вічне; розум переживе його... Трудна річ таке бороття, але ж і я не парубок... волосся посивіло».